
OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEKİ İKTİSADÎ SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜM ARAYIŞLARINDA LİBERAL AYDINLAR

*

Birol Mercan*

Abdülkadir Buluş**

ÖZET

19. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, Tanzimat başlanılmış olan siyasal ve ekonomik yapıyı yenileştirme arayışlarının, fikir dünyasına kazandırdığı bir diğer olgu, batılı manada iktisat ilmi ve düşüncesidir. Bu bağlamda, liberal içerikte iktisadî görüş ve fikirler, dönemin aydınları ve idarecileri tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Zaten dış ticaret politikası anlamında, belki de en liberal ülkeden daha liberal bir ticaret politikasına sahip olan Osmanlı ekonomisinde savunulan liberal düşünce ve fikirlerin temelinde, can, mal ve girişim özgürlüğünü teminat altına alan bir devlet tasarısının gerekliliği esası yatmaktaydı. Kanunî düzenlemelerle geliştirilmeye çalışılan girişim ve mülkiyet özgürlüğü kavramından kısmen söz edilebilse bile, genel ekonomi politikaları anlamında bir liberalizmden söz edilemez. Bunun nedeni, Osmanlı Devletinin siyasî ve toplumsal yapısının, rasyonel bireyciliğe müsait olmayan yapısında aranmalıdır. Bu aynı za-

---

* Dr.Selçuk Üniversitesi, Karaman İ.İ.B.F.,İktisat Bölümü, bmercan@selcuk.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İ.İ.B.F.İktisat Bölümü, akbulus@selcuk.edu.tr

manda, liberal fikirlerin şu anda neden Türk toplumundaki bireyler tarafından benimsenemediğini anlamamıza yarayan bir ipucu niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Osmanlı Ekonomisi, Osmanlı Dönemi Liberal Fikir Tartışmaları, Liberalizm, Osmanlı Liberal Aydınları.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Batı'daki iktisadî düşünce akımları ile tanışması 19. yüzyılın ikinci yarısından sonradır. Çeviri eserlerin ve muhalif aydınların yurtdışında çıkardığı gazeteler ve dergilerin bu düşüncelerin tanıtıldığı ve tartışıldığı ana araçlar olduğu görülmektedir. 1876'da açılan Meclis-i Mebusan, bu düşüncelerin politik uygulamaya dönüşmesi için gerekli yeni bir araç anlamına gelmekteydi. Ancak, bir yıl sonra meclis kapatılınca, bu düşüncelerin bu düşünceye mensup yazar, devlet adamı ve gazeteciler tarafından temsil edilen "çözüm arayışları" gibi değerlendirilmesi mecburiyeti doğdu. Ancak Türkiye'deki liberal fikirlerin geleneksel olarak dayandıkları en önemli çıkış noktalarının tarihsel oluşumunda, bu dönemde yapılan tartışmaların önemi yadsınamaz. Bu nedenle, liberal fikir hareketlerinin bugünkü durumu ile Osmanlı'nın liberal fikir mirası arasında yapılacak bir mukayeseye temel sağlanması anlamında da, liberal düşünce geleneğinin gelişme seyri önemlidir.

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı'nın son dönemindeki iktisadî yapıyı tanıtmak ve Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki iktisadî yapısı çerçevesinde "Liberal İktisadî Düşünce"nin temel önermeleri bağlamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sorunlarına yönelik, liberal çözümlere ilişkin bir çerçeve çizmektir.

1. OSMANLI İKTİSADÎ YAPISININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Osmanlı Devleti'nde iktisadî sektörler genel olarak, klasik dönem boyunca varolmalarına imkân sağlayacak bir gelir gider dengesi veya faaliyet çerçevesi ile sınırlıydı. Reel ekonomik sektörlerden gerek ziraatın, gerek sanayi ve ticaretin belirli bir ölçek büyüklüğünü aşmasına engel olunmuş, yok olmalarına da izin verilmemiştir.¹

Osmanlı Devleti'nde fetihlerin durmasıyla beraber, yüzyıllar boyu süren sınır savaşlarında devlet maddî ve manevî yönden yıpranmıştı. Fetihlerin durması toprak kaybı anlamına geldiği gibi, devletin gelir kaynaklarını yitirmesi anlamına da gelmekteydi. Savaşlar, giderleri artırırken gelirleri a-

¹ Gülfettin Çelik, "Osmanlı İktisat Zihniyetinde Değişim", *İktisat ve İş Dünyası*, Ağustos 1993, sayı 14,s.40.

zaltmaktaydı.² Bunun sonucunda gelir ve gider dengesi bozulmuştur. Bu bozulma sistemde tıkanıklığa yol açmıştı. Malî ve askerî yapıdaki değişmelere rağmen tıkanma giderilemeyince eski sistem problem haline gelmiştir. Tanzimat dönemi siyasî hukuki ve ekonomik alanda yeni öneriler sunulularak çözüm aranan bir dönemdir.³

1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak'la taşradaki âyanların gücü artmıştı. Merkezî devlet adına toplanan vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koyuyorlardı. Avrupa'daki gelişmelerin karşısında İmparatorluğun korunması gerekiyordu. Devletin içte ve dışta kuvvetli olması gerekmektedir. II. Mahmut, III. Selim'in başlattığı reformları devam ettirerek 1826'da Yeniçeri Ocağını kapattı. Vergi toplama âyanlardan alınarak devlete bağlı memurlara verildi.⁴ Bu nedenle, Tanzimat'ın (1839) en önemli amacı *otokrasi ve merkezîleşme* idi denilebilir.⁵

III. Selim'den II.Mahmut'a uzanan batıya açılma teşebbüs ve gayretleri döneminde, modern iktisat düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne sızma kanalları, ticaret gayesiyle Avrupa'da bulunan Osmanlı tüccarları, III. Selim'in bazı Avrupa ülkelerine gönderdiği elçiler vasıtasıyla yazılmasını istediğini sefaretnâmeler ve ıslahat lâyhaları olmuştur. II. Mahmut, bu kanallardan batıya açılma yönünde yararlandıysa da modern iktisat bilgisine dair pek önemli bilgiler elde edilmemiştir.⁶ Bununla beraber, III. Selim zamanında Reisülküttab Ebubekir Râtib Efendi'nin Avusturya'daki iktisadî kurumları inceleyip dönmesinden sonra memleketin imkânlarını kullanarak, millî serveti artırma yönünde fikirler ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde önceleri devlet malını zimmetine geçiren memurlara uygulanan bir ceza iken, memuriyetleri sırasında servet edinmiş olanların mallarını ellerinden almak için kullanılan bir yöntem dönüşmüş olan *müsâdere*, III. Selim zamanında tartışılmaya başlanmıştır.⁷ III. Selim, "a'mal-i eytâma taarruz eylemek benim hilâf-ı meşrebimdir" diyerek *özel mülkiyete*, yani *hareket edebileceği bir alan* anlamında *ferdin doğasına* izin veriyordu. Bu arada, Osmanlı'da bulunan ayrı

² M.Ali Kılıçbay, "Uyruktan Vatandaşlığa, Geçimden İktisada", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 29, Temmuz Ağustos-1994,s.233.

³ Gülfettin Çelik, a.g.m., s.40.

⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)*,2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994,s.13-14.

⁵ Stanford G. Shaw, "19.yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", *Ortadoğu'da Modernleşme*, derleyen William R.Polk, R.L.Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995,s.49.

⁶ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986 s. 49-50.

⁷ Şerif Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyete İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 3,İstanbul,1985,s.620.

bir statü olan gayr-i müslim tüccar, *Avrupalı Tüccar* olarak anılırken, III. Selim'in saltanatının sonuna doğru *Müslüman tüccar* ayrı bir hukukî düzenleme ile imtiyaz sahibi oldu. *Hayriye tüccarları* denen bu zümrenin serbestçe ticaret yapmasına izin verilmesine rağmen bu imtiyazdan umulan, ticarete Müslüman tüccar hâkimiyetinin artması noktasında umulan neticeye ulaşamıyordu. II. Mahmut'un (1808-1839) ilk dönemlerinde, III. Selim'in reformlarının küllenmeye bırakılmış ve bu dönemde Fransız İhtilalî'nin incelenmeye alınmış olduğu görülmektedir. Batılı manada modern iktisat II. Mahmut döneminde bir Fransız'ın çıkardığı dergi aracılığıyla oluşmuştur. Daha sonra, II. Mahmut tarafından çıkartılan başka bir gazete, Osmanlı-Türk insanına *iktisadî liberalizmi* anlatmaya başladı. İlk defa, Osmanlı insanı iktisadî liberalizmi bir gazeteden öğreniyordu. Bu derginin yazarlarından David Urguhart *Turkey and Its Resources* isimli eserinde Türkiye'den el değmemiş bir kaynaklar deposu olarak bahsetmektedir. Türkiye, buna göre, İngiltere için iyi bir pazardı.⁸ Urguhart'a göre, A. Smith'in kaldırılmasını istediği devlet müdahalelerinin hiç biri Türkiye'de yoktu, bu nedenle Türkiye serbest ticaret için ideal bir ülke idi.⁹

İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıkmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın başkaldırısı İngiliz çıkarlarına ters düşmezken, askerî gücü Sultanı tehdit eder hale gelmişti. Bir yandan Mehmet Ali Paşa, öbür yandan Rusya'nın artan nüfuzu, Osmanlı'yı İngiltere ile işbirliğine itmmişti. İngiltere'ye verilen iktisadî tavizlerin karşılığında İngiltere'nin görevi Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü sağlamaktı. *Balta Limanı Andlaşması*, bu safhada imzalanmıştır.¹⁰ 16 Ağustos 1838 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin imzaladığı bu andlaşma ilişkileri sıkılaştırmakla kalmamış,¹¹ andlaşmanın metninde bulunan maddelerin Mısır'da da uygulanacağı şeklindeki maddeyle Mehmet Ali Paşa'nın reformları da bu antlaşmadan etkilenmiştir.¹² Antlaşmanın en önemli maddeleri şunlardı:

a-Kapitülasyonların süresiz teyidi.

b-İngilizler, içeride ve dışarıda tarım ve sanayi ürünlerini satmak veya ihraç etmek için alabilir.

⁸ A. Güner Sayar, a.g.e. s.187-196.

⁹ Şerif Mardin, a.g.e., s.621.

¹⁰ Şevket Pamuk, a.g.e.s.19-20.

¹¹ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, A.Ü.S.B.F Yayınları, Ankara, 1987, s.128.

¹² M.Emin Gerger, *Tanzimat'tan Avrupa Topluluğuna Türkiye: Konuşmalar*, 2.Baskı, İnkılab Yayınevi, İstanbul, 1989, s.161.

c-İngiliz veya İngiliz sömürgelerinin malları Osmanlı Devletine % 3 oranında gümrük ödeyerek girebilirler. Eğer mal içeride satılacak olursa % 2 ek vergi alınır.

d-İngiliz tüccarları en ayrıcalıklı tüccarların yararlandığı haklardan yararlanabilirler.¹³

İngiltere bu andlaşma ile Akdeniz'de üstünlüğünü sağlarken, Osmanlı Devleti bu hakları 25 Kasım 1838'de Fransa'ya da tanıyacaktı.¹⁴

Bu andlaşma ile Tanzimat Fermanı'nın üzerine kurulacağı ekonomik felsefenin temelleri oluşturulmuştur. Andlaşma ile sanayiye teşvik vb. tedbirlerle merkantilizm-liberalizm karışımı fakat piyasa lehine bir süreç başlamıştır.¹⁵ Özet olarak söylenmelidir ki, Osmanlı ülkesinde yenileşme ve reformlar Tanzimat'tan önce başlamıştır. Dolayısıyla, yenilik hareketlerinde Tanzimat başlangıç olarak değil bir merhale olarak alınabilir.¹⁶

2. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE LİBERAL DÜŞÜNCELER

1821 Yunan İsyanı'ndan sonra kurulan tercüme odasında ve hariciye mesleğinde yetişen bürokratlar, Tanzimat'ın yaratıcıları ve fikir babaları olmuşlardır. Osmanlı Devleti 3 Kasım 1839 günü ilan edilen Tanzimat fermanının getirdiği yeniliklerle hukuk devleti olma yoluna girmiştir. Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan ve bir hatt-ı hümayun olan fermanın başlıca üç temel özelliği vardır: Vatandaşların eşit olması, can, mal ve ırzın korunması; gelire orantılı vergi alınması; askerlik görevinin düzenli olarak sağlanması. Tanzimatçılar, kurmak istedikleri devlet yapısında liberalizmin doğup geliştiği İngiltere ve Fransa'yı örnek almamış, ülkenin yapısına uygun olan Avusturya ve Prusya'yı örnek almışlardır. Devlet 1838 yılında Hariciye Nezaretine bağlı olarak *Ziraat ve Sanayi Meclisi*'ni kurdu. Daha sonra, bu meclisin adı, ziraat ve sanayinin yanında görevlerine eğitim de katılınca *Meclis-i Umuru Nafia* olarak değiştirildi. 1839 yılında *Umuru Ticaret ve Ziraat Nezareti* kurulunca Meclis-i Umûr-u Nâfia da bu nezarete katıldı. Meclis daha sonra Maliye Bakanlığına bağlı olarak *Ziraat Meclisi* adında 1843 yılında tekrar çalışmaya başladı. Halkın, ziraat ve sanayide ne ile uğraştığını ve nelere ihtiyaç olduğunu araştırırken, eyalet ve sancaklarda ziraat müdürlükleri kuruldu.¹⁷

¹³ Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, s.689.

¹⁴ Oral Sander, a.g.e.,129.

¹⁵ A.Güner Sayar, a.g.e, s.210.

¹⁶ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, Akademi Kitabevi, İzmir,1992,s.110.

¹⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce*, Sayı 2, 1996, s.102-106.

Tanzimatçılar düşündükleri ekonomik hamleyi daha kapsamlı yapabilmek için *Tensikat-ı Mülkiyye* adı verilen bir programla tarım ve sanayinin gelişmesi için alt yapı yatırımlarına giriştiler. Görevleri, düşük faizli kredi sağlamak ve vergi yükünün hafifletilmesi yolunda çalışmalar yapmaktı. Çalışmalar sınırlı kaldığından dolayı istenen netice alınamamıştır.¹⁸ Osmanlı Devleti öncülüğünde kurulan ilk banka *Banque de Constantinople*dür. Bu banka batıdaki benzerleri gibi devletin kambiyo istikrarına ulaşmasını sağlayacaktı.¹⁹ Devletin ekonomik yapısını ıslah ederken önceliği, batı kurumlarının bir kısmını kurmaya verdiği söylemek mümkündür.

2.1. AYDINLARDA LİBERALİZM DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

Osmanlıların 19. yüzyıl modern batı bilimini dolaysız olarak tanıma vasıtalarından biri de tahsil için Avrupa'ya talebe gönderilmesidir. II. Mahmut zamanında başlayan bu uygulamada, ilk olarak Fransa'ya askerî sahalarda eğitim görmek için talebe yollanmıştır. Tanzimat'ın ilanıyla, Avrupa'ya gönderilen talebelerin sivil konularda eğitim görmeleri sağlanmıştır.²⁰ Gönderilenler arasında iktisat eğitimi alanlar yok denecek kadar azdır. Hatta 1840-1880 yılları arasında Batı Avrupa üniversitelerinde master ya da doktora yapanlara hiç rastlanmamıştır.²¹ Mustafa Reşit Paşa tarafından İktisat ve Maliye öğrenimi görmek üzere gönderilen Şinasi'nin Fransa'da edebiyatçı olması²² o dönemde Batıya gönderilen öğrencilerin düşünce yapıları hakkında bazı bilgiler vermektedir. 1852'den 1899'a kadar yayınlanan iktisat kitabı 10 tanedir. 19. yüzyıl boyunca sadece iktisadî konularda yayın yapan hiçbir dergi de bulunmamaktadır. Buradan da anlaşılabilir, Tanzimat aydını kendi siyasî düşünce yapısı içinde iktisat ne kadar gerekli ise kendi düşüncesinde o kadar yer ayırmıştır.²³ Bununla beraber meydana gelen fikir akımları (İslamcılık, Osmanlıcılık ve Batıcılık) içinde iktisadî fikirler de gelişmiştir. Bunların içinde bizi ilgilendiren liberal görüşlere sahip veya liberal yaklaşımın izine rastlanan devlet adamları ve aydınlardır.

Bunlardan ilki, Tanzimat'ın fikir babalığını yapmış ve onun teorik yönünü yazılarıyla ortaya koymuş olan *Sadık Rifat Paşa*'dır.²⁴ *Avrupa Risalesi* ad-

¹⁸ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988, s.33.

¹⁹ Haydar Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s.174.

²⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Yay. Hazırlayan, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.374.

²¹ A.Güner Sayar, a.g.e, s.30.

²² Nihat S.Sayar, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Malî Olaylar*, 2. Baskı, İ.İ.T.A. Nihat Sayar ve Yardım Vakfı yay., İstanbul 1978, s.195.

²³ A.Güner.Sayar, a.g.e, s.30.

²⁴ M.Seyitdanhoğlu, a.g.m, s.107.

lı eserinde Avrupa'nın ilerlemesini insana verilen değerle açıklamaktadır.²⁵ Paşa'ya göre, "millî servetin oluşması için iktisadî faaliyetlerin güvence altına alınması gerekiyordu. Can ve mal güvenliği ile beraber bireyin ekonomik kimliği farklı bir siyasal düzen ile onun hukukî bir kaynağı olmasına bağlıdır. Bundan sonra, özel mülkiyet ile özel teşebbüs birleştirilmelidir. Osmanlı Devleti'nde tarımda gelişmenin sağlanması için kara ve demir yollarının açılması gerekmektedir. Ancak, bunun için sermaye gereklidir. Büyük sermaye gerektiren yatırımlarda devletin yükünü hafifletmek için tahvil satışlarıyla birey de iktisadî alana sokulmalıdır..."²⁶

Sadık Rifat Paşa'nın görüşlerini değerlendiren yazarlar onu farklı iktisadî düşünce ekolleri içinde ele almışlardır. Şerif Mardin'e göre, Kameralizm düşüncesini Türkiye'ye ilk getirendir.²⁷ Niyazi Berkes'e göre himayecidir.²⁸ Fakat bütün bunlara rağmen, Paşa "Hükümetler halk için mevzu olup, yoksa halk hükümet için mahluk değildir." ifadesiyle, devletin ekonomik hayatta rolünü iyi oynaması gerektiğini söyleyerek ilk kez doğru bir devlet anlayışından farklı liberal bir devlet anlayışı ileri sürmektedir.²⁹

Tanzimat'ın babası sayılan M. Reşit Paşa da liberal görüşleri olan bir devlet adamıydı. İdarî ve malî reformlar yapmış, İngiliz Ticaret Andlaşması'nı imzalamış ve Tanzimat Fermanı'nı kaleme almıştır.³⁰

Tanzimat'ın diğer iki önde gelen şahsiyeti olan Âli ve Fuat Paşalar da liberal düşüncenin savunucularıdır. Arazi Kanunnamesi, Ceza Kanunnamesi, Ticaret Mahkemeleri'nin yeniden düzenlenmesi, Deniz Ticaret Kanunnamesi'nin çıkarılması ve Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe konulmasını sağlamışlardır.³¹ İki paşanın ayrı ayrı yazdığı iki belge *vasiyetname* olarak bilinmektedir. *Fuat Paşa'nın Vasiyetnamesi* ilk olarak ölümünden sonra 1869 yılında İstanbul'da çıkan *The Levant Herald* gazetesinde yayınlanmıştır. *Âli Paşa'nın Vasiyetnamesi* ise, 1910 yılında *La Revue de Paris*'de yayınlanmıştır. Fuat Paşa'nın Vasiyetnamesi'nde liberal görüşleri şöyledir: "İnsan yaratılışı icabı kendini aşmak eğilimindedir. Bunun için de sürekli çaba harcamalıdır. Devletin mahvını önleyecek biricik yol bütün insanları ırk ve din ayrımı gözetmeden kucaklamaktır. Bütün vatandaşların can ve mal güvenliği sağlandığı vakit, yapılacak şey,

²⁵ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, M.Ü Fen Edebiyat Fak. Yay., No:23, İstanbul, 1991, s.122

²⁶ A.G.Sayar, a.g.e, s.220-228.

²⁷ Ş.Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyete İktisadî ...", s.623.

²⁸ A.G.Sayar, a.g.e, s.230.

²⁹ M.Seyitdanhoğlu, a.g.e, s.107.

³⁰ Stanford G.Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İkinci Cilt, çev., Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul, 1983, s.90.

³¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s.121-123.

demiryolları dahil bütün yolların yapımıdır. Kamusal eğitim bütün sorunların (ordu, devlet yönetimi) başıdır.”³²

Daha kapsamlı ve pratik fikirler öne süren Âli Paşa, vasiyetnamenin ilk bölümünde ülkenin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Avrupa ülkelerinin ülkeye göz dikmelerinden ülkenin komşularına göre fikri ve madî geri kalmışlığından ve bunların yanında ellerindeki imkânın kısıtlılığından söz etmektedir. Bunu da, "...memurlarımız, umûmiyetle ehliyetsizdi. Askerlerimiz vardı ama ordumuz yoktu... İdare tarzımız kararsız ve düzensizdi...." diyerek dile getirmekteydi. Önce dış münasebetlerin düzene konulduğu sıyrıları tespit ederken karşılaşılan fiili durumları kanunlaştırdıklarını belirtip, Avrupalıların her istediğini yapar gibi göründüklerini, hepsini kabul etmeleri demek hâlinde bunun Türkiye'yi parçalamak demek olduğunu söylemekteydi. Yepyeni bir teşkilat kurduklarını, memurların memleketin emrine verildiğini, ticarî aksamaların gözden geçirildiğini, ihracatı kolaylaştırdıklarını ve ithalatı zorlaştırdıklarını anlatıyordu. Demiryolları gibi büyük yatırımları kendimiz yapamıyorduk, yerli sermaye ise kısa sürede fazla kâr beklediği için tehlikeliydi. Bu nedenle yabancı şirketlere başvurmak zaruri idi. Daha sonra, yapılması gerekenlere geçen Âli Paşa, uzak memleketlerle ticaretin geliştirilmesini istemektedir. Çünkü, onlar kendi çıkarlarını düşünürken Osmanlı'nın menfaatini de düşünecektir. Eğitim geliştirilmelidir zira tek devamlı sermaye emektir. Müslümanların ziraatla, sanatla ve ticaretle uğraşmaları sağlanmalıdır. Memurların işe yarayanları kalmalı, diğerleri çıkarılmalıdır. Vergi servete göre alınmalı, mülkiyeti hürriyetine kavuşturmalı, mülkiyet rejimi sermayedârı ürkütmemelidir. Avrupalı göçmenlerin Amerika'ya ve Avustralya'ya gideceklerine Osmanlıya gelmelerini istiyordu. Köylü, toprağa bağlanmalı, devlet çiftliklerinden ve fabrikalarından vazgeçilmeliydi, çünkü bu fabrikalar özel teşebbüsün gelişmesini engellemekte idi. Devlet fabrikaları özelleştirilmeli, devlet sadece burada hissedar olmaydı ve Avrupa gibi güçlü donanmaya gerek yoktu. Avrupalılar sömürgeci ve savunacak uzak menfaatleri bulunduğu güçlü gemiler yapmaktadır. Âli Paşa, Osmanlı'nın böyle bir şeye gerek duymadığını savaşın ticaretle olduğunu büyük bir ordunun lüzumsuz olduğunu ve stratejik noktalarda istihkâm kurmanın daha iyi olduğunu belirtmekteydi. Paşaya göre, askerî filolar ticaret gemilerinin yerini almakta, ticaretin genişlemesini engellemektedir. Donanma küçültülürse, barış zamanında ticaret filosunu destekler ve *Şirket-i Hayriye*'nin yerine geçer. Kurulan yeni deniz gücü, hisse senedi yoluyla servet sahiplerinden oluşacak ve bunlardan birinin başkanlığı

³² Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)* İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.20-21

altında bir kurul tarafından yönetilecektir. Basın hürriyete kavuşturulmalıdır.³³ Devletlerin tahsildarlık işini yapacak ehil adamları olmadığında vergi toplama işini özel şirketlere vermelidir. Bu şirketler halkın refahının geliştirilmesi yolunda araştırmalar yapmalı ve hükümete bilgi vermelidir.³⁴

Görüldüğü gibi, Âli Paşa *libertarianist*leri hatırlatacak şekilde vergi toplama ve deniz filusunun özelleştirilmesini istemektedir.

Tanzimat dönemi, bütün eksikliklerine rağmen dinamik bir kuşağın doğup yetişmesini sağlamıştır. Reşit Paşanın himayesinde yetişen ve ona daima sadık kalan Şinasi de bunlardan biridir. 1861 yılında *Tercüman-ı Ahval* ve 1863 yılında *Tasvir-i Efkar* gazetelerini çıkaran Şinasi'nin isteği rejim değişikliği değil, yalnızca hükümdarın tarafsız olmasıdır. Zulüm ve köleliğe karşıdır. Tanzimat'tan önceki zulmü, ona göre, Reşit Paşa'nun kanunları kaldırmıştır. Şinasi'de gaye insan ve insanlıktır. Milletler insanlığa giden yollarıdır.³⁵ Devlet toplumun çıkarlarını korumalı, ekonomi doğal haline bırakılmalı, hür teşebbüs engellenmemelidir.³⁶

Hükümet programlarına açık bir şekilde liberal eleştiri getiren Genç Osmanlılardan biri olan Namık Kemal'in (1840–1888) siyasal teorisi Montesquieu ve Rousseau'dan, hükümet işleyişi üzerindeki fikirleri ise Londra ve Paris'teki parlamentodan kaynaklanıyordu.³⁷ N. Kemal'e göre, hürriyet sosyal bir olgudur. Kanunlar fert olarak, devletse cemiyet ve kitle olarak hürriyetin koruyucusu durumundadır. Kişinin hürriyetine dokunulduğu zaman ferdi mücadele hakkı doğar.³⁸ İnsanın yaratılış icabı hür doğması, hürriyetin doğuştan bir hak olmasını sağlar. Montesquieu'daki tabii kanunlar N. Kemal'de İslamî ve millî bir çerçevede içinde yer alır.³⁹

Namık Kemal'in iktisadî görüşleri ayrı bir kitap halinde toplanmamıştır. Çeşitli gazetelerdeki (*Tasvir-i Efkar*, *Hürriyet*, *İbret*) yazılarında bu görüşlerini belirtmiştir. Şerif Mardin'e göre, bir ikilik olmasına rağmen N. Kemal, Millî İktisat taraftarı ve müdahalecidir. Bunun yanında "*lalalığa alışmış Türkleri üretici bir hâle getirmek için lala*"lığın ortadan kaldırılması gerektiğini bildirir.⁴⁰

³³ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1974, s.35-43.

³⁴ Tefvik Çavdar, a.g.e, s.25-26.

³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 2.b, İstanbul, 1979, s.62-63.

³⁶ M.Seyitdanhoğlu, a.g.m, s.108.

³⁷ B.Lewis, a.g.e, s.142.

³⁸ Turan Alptekin, "Prof.Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namık Kemal Üzerine Görüşleri ve Bazı Dikkatler", *Ölümünün 100.yılında N.Kemal*, M.Ü. Fen Fak. Yayınları, İstanbul, 1988, s.5.

³⁹ Birol Emil, "Namık Kemal'in Eserlerinde ve Aksiyonunda Üç temel Kavram:Hürriyet, Medeniyet, İrade", *Ölümünün 100.yılında...*, s.16.

⁴⁰ Ş.Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyete...", s.627.

Namık Kemal'in, iktisatla ilişkisi daha çok Avrupa'ya gittiği 1867 yılından sonra olmuştur. Londra'da A. Fanton'dan özel hukuk ve iktisat dersleri almış, bu sayede Hobbes, Locke, Rousseau gibi düşünürlerin yanında Smith, Malthus, Ricardo gibi klasik İngiliz İktisat felsefesinin önde gelen isimlerini tanımıştı. Yalnız, hukuk dersleri iktisattan daima öncelikli olmuştur. Bu nedenle iktisadî liberalizm düşüncesi daima politik liberalizmden sonra gelmiştir.⁴¹

N. Kemal'e göre, Osmanlı ülkesinin gerilemesinin nedenlerinden biri, batı tipi özel girişimciliğin ve şirketlerin bulunmamasıdır. Sermaye birikiminin olmaması, sermayenin olmamasından değil sanayi, ticaret ve bankaların gelişmemesindedir. Vergiye gelince, devlet vergiyi zorunlu harcamalarının karşılığı olarak almalı, kişiler de üzerine düşen görevi yapmalıdır. Vergiler ılımlı, yaygın ve kâr oranına göre olmalıdır. Dolaysız vergiler dolaylılara tercih edilmeli, tuz ve tütün tekeli devletin elinden alınmalıdır.⁴² Esasında N.Kemal, *yed-i vâhid* (tekeli) uygulamasına tümüyle karşı çıkmaktadır.⁴³ Devlet gerekli harcamalarını bütçesine göre yapmalıdır. Devlet vatandaşların ortak olarak vereceği sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdür. Devletin aslı görevi adaleti sağlamaktan ibarettir. "*Hükümet halkın ne babasıdır, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne de lalasıdır.*" diyerek hükümetle ilgili görüşlerini belirtir.⁴⁴

Servetin üç kaynağının olduğunu (tarım, sanayi, ticaret) belirten Namık Kemal, Osmanlıda tarımın, askerlik ve vergi ile ezildiğini ifade etmektedir. Ona göre, "sanat mahsul-i fetanettir. Böyle olduğu halde bu milletin dışarıdan giyecek elbisesine varıncaya kadar almasını ayıp" karşılamaktadır. Bunun nedenini de "hürriyet-i ticarete" (serbest veya hür ticaret) bağlamaktadır.⁴⁵ Yalnız N. Kemal bu durumu eleştirirken devletin ticaret serbestliğini ilan ederken içinde bulunduğu durumu dikkate almadan zaman hatası yaptığını belirtir. Devletin iktisadî geri kalmışlığından kurtulması için önce eğitimin ve yolların geliştirilmesi, memurların azaltılması lazımdır. Dahili gümrükler kaldırılmalıdır. Yine Namık Kemal'e göre, "*Altın bir vasıtaadır, servet ise, ihtiyaç yahut arzuyu ifade eden şeylere denir.*" Öte yandan "*sa'yı servet vücuda getirmez, serveti sa'y vücuda getirir.*" diyerek Osmanlı insanının iktisadî faaliyetlere katılmasını ister. Namık Kemal'e göre, ekonomik ilişkiler ağı, insan-insan münasebeti dengesinde mevcuttur. Namık Kemal, ülkenin imkânlarının tarıma elverişli olduğunu ve servet için ziraa-tın ıslah edilmesi gerektiği yönünde yazılar da yazmıştır.⁴⁶

⁴¹ A.Güner Sayar, a.g.e, s.349-352.

⁴² Tevfik Çavdar, a.g.e, s.45-47.

⁴³ Mehmet Seyitdanhoğlu, a.g.m., s.108.

⁴⁴ Tevfik Çavdar, a.g.e, s.48.

⁴⁵ B.Lewis, a.g.e, s.170.

⁴⁶ A.Güner Sayar, a.g.e, s.370-376.

Sonuç olarak Namık Kemal, dengeli ve istikrarlı bir kalkınmanın iktisadî hürriyet içinde olacağını söylerken, laissez-faire ve merkantilizm arasındaki çatışmayla bunun sağlanabileceğine inanmaktadır.

Azınlıklar Tanzimat'tan önce sadece tercüman olarak kullanılıyorlardı. Tanzimat'la beraber azınlıkların nüfuzları artmış, eğitimcilerin faaliyetlerine yardımcı olmuşlardır. Bunlardan biri de Sakızlı Ohannes Paşa'dır (1836–1912). Yüksek öğrenimini Fransa'da yapan Paşa, siyasî hayatına tercüme odasında başlamıştır. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1877 yılında kurulan *Mülkiye Mektebinde* ilk defa İktisat ve Usûl-i İdare dersleri vermiş⁴⁷ 1878 yılında *Mekteb-i Fünûn-u Malîye*'de görevini sürdürmüştür. İlk iktisat yazısı, 1863'de kurulan *Mecmuai Fünûn* dergisinde yayınlanan *İlm-i Servet-i Milel*'dir. Daha sonra okullarda verdiği derslerin ardından ilk toplu iktisat dersi kitabı olan *Mebad-ı İlm-i Servet-i Milel* yayımlandı.⁴⁸ Bunun yanında, sahasında ilk kitaplarından biri olan *Hukuk-i İdare* adlı eserini de yayınlamıştır.⁴⁹

"Mebad-ı İlm-i Servet-i Milel" beş ana ve 26 alt bölümden oluşmaktadır; kitap, klasik iktisatçıların temel sistematiğine uygun olarak düzenlenmiştir. Servetin üretimi, tedavülü, bölüşümü, tüketimi ve bitirirken bölümlerinden oluşuyordu.⁵⁰ Kitabın önsözünde Quesnay ve Turgot'un iktisat ilminin esaslarını kurduklarını, A. Smith'in "Milletlerin Zenginliği" adlı eseriyle iktisat ilminin sınırlarını çizdiğini ve kitabın yazımında Bodrillard, Joseph Garinet gibi zamanın yazarlarının eserlerinden yararlandığını belirtir.⁵¹

Ohannes Efendi'ye göre servetin fayda ve değer özelliklerinin yanısıra mübadele ve tasarruf edilebilir olması gerekir. Servet, sadece tarımdan değil, ekonomik faaliyetlerin tümü olan tarım, imalat, ticaret ve sanayiden kaynaklanmaktadır. Rekabet, sanayinin hareketini sağlayan bir unsurdur. Rekabetin kötüye kullanılmasının nedeni kişilerin ahlak ve benzeri konulardaki konumudur. İş özgürlüğünü kısıtlayan (gedik gibi) kurumlar, gelişmenin önünde engellerdir. Tekelleşme ekonominin önünde bir engeldir. Devletin ekonomik hayatta bulunması maliyetleri arttırır ve rekabeti engeller. Ulaşım ve haberleşme, piyasanın yaygınlaşması için gerekli ve zorunludur. Ulaşım ve haberleşme, devlet ve büyük şirketlerin öncülüğüyle yapılmıştır. Bununla beraber, Paşa özellikle ulaşım (demiryollarının) işlerinin özel şirketlere verilmesiyle halkın daha kaliteli hizmet elde edeceğini savunur. Paşa'ya göre mülkiyet hakkının güvence altına alınması serbest ticaretin temel

⁴⁷ H.Ziya Ülken, a.g.e, s.48-49.

⁴⁸ A.Güner Sayar, a.g.e. s.379.

⁴⁹ H.Ziya Ülken, a.g.e., s.49.

⁵⁰ Tevfik Çavdar, a.g.e., s.54.

⁵¹ H.Ziya Ülken, a.g.e., s.115

ögesidir. "Mülkiyet hakkı, insanın meşruen kendine ait olan şeylerin hiç bir taraftan karışma ve saldırma olmamak üzere 'kemal-i serbestî' ile (tam bir özgürlük) kullanma hakkıdır." Paşa yed-i vâhit ve fiyatlara narh koyma işine de karşı çıkar, bunların zararlarını örneklerle açıklar. Yerli sanayinin himayesinin belli bir grubun aldığı kâr oranına karşılık bütün halkın zararına olduğunu söyleyerek gümrük duvarlarının indirilmesini ister.⁵²

İnsanların devletten bir şey beklememelerini, kendilerine güvenerek çalışmalarını ister. Sosyalizm ve komünizmin kişilerin serbest imal, şahsî mülkiyet, hürriyet ve mesuliyet haklarını gasbettiğini söyleyerek sosyalizm ve komünizmi bir safsata olarak değerlendirir.⁵³

Kitabın ilerleyen bölümlerinde faizin olması gerekliliği ile vergi ve devlet borçlanmasını inceler. Hükümetin yetki ve görevlerinin en üst düzeyde sınırlandırılmasını ister. Bireyin yapamayacağı, yapsa bile bir gelir elde edemeyeceği işlerin hükümetçe yapılmasını ister. Bunlar, altyapı hizmetleri, kütüphaneler, müzeler vs. kurulması, istatistikî tabloların tanzimi, fuarların açılması, posta hizmetleri, para basımı ve eğitimidir. Hattâ, eğitimin bir kısmı bireyler, şirketler vs. tarafından yerine getirilebilir.⁵⁴

A. Güner Sayar'a göre, Ohannes Efendi "Klasik iktisat teorisinde Smith-Ricardo-Say çizgisinin bir takipçisidir." Uygulamada aldığı şekil ise Ricardo-Mill ikilisine yakındır. 1880'lerde pür bir laissez-faire uygulamasının Osmanlı yapısına uygun olmadığını bilmesine rağmen gür sesli bir savunucusu olması ise azınlık ideolojisi ile bağdaştırılabilir.⁵⁵

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında liberalizm bir bütün olarak (siyasî, iktisadî, yaşama üslubu) revaçtaydı. II. Abdülhamid başa geçtikten sonra I.Meşrutiyet ilan edilmişti. II. Abdülhamid 1 yıl sonra meclisi kapattı. II. Abdülhamid, genç bir şehzade iken, iktisadî konularda araştırmalar yapmış, finans kurumlarının işleyişini merak etmiş, Galata Bankerlerinin çalışmalarını öğrenmişti. İktisada olan ilgisi nedeniyle III. Selim zamanındaki askerî yenileşme çabalarını iktisadî alana taşımıştı. Bunun için ülkeyi açık pazar hâline getiren laissez-faire ideolojisinin önüne geçti. İlk olarak ülke içinde iktisat bilgisinin yayılması için Mekteb-i Mülkiye'yi ele aldı. Okulun hocalarından Portakal Mikael Paşa ve Ohannes Efendi'nin işine son verdi. Bu kişilerin akademik hayatın dışına itilmesi ile şöhreti canlı olarak sürse de laissez-faire düşüncesi ülke içinde suskunluğa girdi. II. Abdülhamid'e fikrî

⁵² T. Çavdar, a.g.e., s.60-68.

⁵³ A.Güner Sayar, a.g.e, s.393.

⁵⁴ T.Çavdar, a.g.e, s.81-82.

⁵⁵ A.Güner Sayar, a.g.e, s.394.

platformda destek A. Mithat Efendi'den geldi. Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat'la beraber değişmeye başlayan insan-insan ilişkilerini ve Osmanlı ekonomisini altruistik bir modelle işlemeye çalışmıştı. A. Mithat Efendi'nin çizdiği insan tipi, tasarruf eden, kurallara boyun eğen, hesabını bilen, kanaatkâr ve tesanütçülüğü benimseyen bir insandı.⁵⁶

Özetlemek gerekirse, liberalizm bir uygulama olarak Osmanlı-İngiliz Ticaret Andlaşması ile başlamıştır ve bu andlaşma özünde liberal bir dış ticaret politikasını dayatmaktadır. Ancak liberalizmin bu aşamada, yaygın bir tartışma sonucunda gelişmediği, büyük ölçüde siyasal bakımdan zayıf bir devletle, liberalizmin öncüsü ve savunucusu güçlü bir devlet arasında alınan kararların sonucunda dayatıldığı rahatlıkla gözlemlenebilir. Daha sonra ise liberal düşüncenin devlet dışındaki aktörler tarafından savunulduğu aşamaya girilmiştir. Bu yüzden Osmanlı zamanında ve Türkiye Cumhuriyeti devrinde liberalizmin devlet uygulamalarına bağımlı bir gelişmeye sahip olması, sağlam bir teorik temele dayanmayan bir düşünce akımı gibi görünmesinin belki de en büyük nedeni olarak gösterilebilir

3. II. MEŞRUTİYET VE LIBERALİZM (1908-1913)

3.1. DEVLETİN İKTİSADİ YAPISI VE DEĞİŞİM TALEPLERİ

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin yerli sanayii 1908 yılına geldiğinde özellikle kıyı bölgelerinde ithal sanayi ürünlerinin rekabetinden ciddi bir şekilde etkilenmişti. Bununla beraber yeni iş kolları ortaya çıkmış, bazı sınaî sektörler yeni iş kolları türemiştir. (İpek fabrikaları, halı sanayi, kiremit imalathaneleri vs.) Küçük işletmelerde çocuk ve kadınlar çalışmaya başlamıştı. 1888-1896 yılları arasında yatırımların çoğu demiryollarına yapılmak kaydıyla yabancı şirketlerin ilk dolaysız yatırımları yapılmıştı. Ondan fazla işçiye sahip sanayi şirketlerinin yüzde 90'ı yabancılara aitti.⁵⁷ Kıyı ticareti özellikle İzmir'de Yunanlıların, Fransızların; Adana ve Aydın'daki çiftlikler İngilizlerin elindeydi. Almanlar ise yaptıkları demiryolları boyunca neredeyse koloniler oluşturmuşlardı.⁵⁸ Ülkede değişik etnik, dinsel ve ulusal cemaatler, kendi içinde önemli ölçüde özerkliğe sahip olduğu gevşek bir devlet yapısı içinde bir arada tutulmaktaydı. Meşrutiyetin ilânı, yeni bir devlet kavramıyla birlikte yeni bir vatandaşlık kavramını da temsil ediyordu.⁵⁹ Meşrutiyetin ilanıyla beraber gelen özgürlükler düşünce, ifade ve

⁵⁶ A.Güner Sayar, a.g.e, s.394-400.

⁵⁷ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.129.

⁵⁸ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah yayınları, İstanbul, 1990, s.18.

⁵⁹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s..217-218.

toplantılarda kalmamış işçiler arasında da yaygın çalkantılara neden olmuştu. Meşrutiyetin ilanından sonraki iki ay içinde yüzde 20 olan enflasyon karşısında işçiler ücret artışı talebiyle bir grev dalgası oluşturmuş, 100'ün üzerinde grev meydana gelmiştir. Bu durumda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle zorunlu hakem usulünü getiren ve grevi güçleştiren bir iş yasası çıkarılmış, bundan sonra hiç grev olmamıştı.⁶⁰ 16 Ağustos 1908'de yayınlanan ayrıntılı bir programla *Kanun-i Esasî*'deki maddelere ek olarak malî reformlar yapmak, idareyi ve silahlı kuvvetleri yeniden düzenlemek ve bütçeyi dengelemek için çaba harcanacağı belirtilmekteydi. Bunun için anlaşmalar gözden geçirilecek, eğitim özendirilecek, askere herkes alınacak, din ayırımı gözetilmeden herkese eşit hak verilecekti.⁶¹

3.2. AYDINLARDA LİBERAL İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Aydınlar arasında Osmanlı batılılaşma düşüncesinin en yoğun olduğu dönem II. Abdülhamid dönemi olmuştur. Tanzimat aydınının devleti içeriden kurtarma çabasından farklı olarak, bu dönemde dışarıdan kurtarma çabasına girişilmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı siyaseti ideolojik, felsefi ve bilimsel bir içerik kazanmıştır.⁶² Meşrutiyeti ilan ettiren "entellektüeller" yurtdışında veya yeni kurulmuş okullarda eğitim gören bürokrat kesiminden oluşuyordu. Teknik ve askerî okullarda eğitim görenler de siyasî geleceğin içinde çağdaş akımlardan etkileniyorlardı.⁶³ 1889'da *Mekteb-i Tıbbiyede* teşkilatlanmaya başlayan *Genç Türk* hareketi Ahmet Rıza vasıtasıyla *Pozitivizmle*, Abdullah Cevdet tesiriyle *Sosyal Darwinizm* ile tanışıyordu.⁶⁴ Mülkiye mektebinde de bunların yanında görevden alınuncaya kadar Ohannes Efendi ve Portakal Paşa'nın liberal fikirleriyle yetişmişlerdi.⁶⁵ Bu fikirlerle 20. yüzyıla gelen kişilerin başlıca amacı, iç çatışma ve dış baskılarla başa çıkabilmek için devletin ıslahı olmuştur.⁶⁶ 19. yüzyıl kapanırken Osmanlı devletinde liberal iktisadî düşünceye tepki kurumsal açıdan ilk defa Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade'den gelmiştir. Musa Akyiğitzade'ye göre, bireysel çıkarların dışında siyasal, ulusal çıkarlar ve örf, âdetler de aynı ölçüde önemlidir. Mutlak bir koruyuculuktan yana olmayan Akyiğitzade dışı karşı korumanın sonucunda iç rekabetin oluşacağını, üretkenlik ve verimliliğin

⁶⁰ Eric J.Zürcher, a.g.e, s.140.

⁶¹ S.Shaw vd., Osmanlı İmparatorluğu..., s.333.

⁶² M.Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete...*, s.151.

⁶³ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.72.

⁶⁴ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, derleyen: Mümtaz'er Türköne, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.118.

⁶⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.41.

⁶⁶ Ç.Keyder.a.g.e, s.73.

artacağını, sonuçta ithal mallarla yerli malların kolaylıkla rekabet edebileceğini söyler. ABD bir tarım ülkesi iken koruyucu gümrük tarifeleri sayesinde sanayi ülkesi olmuştur. Osmanlı devleti için tek çıkar yol olan sanayileşmenin ilk şartı koruyucu bir dış ticaret politikasıdır. Liberalizme karşıt bu görüşler yanında, II. Meşrutiyet sonrası dönemde, siyasî liberalizmin yanında iktisadî liberalizm beklentileri de dile getirilmekteydi.⁶⁷ Bu beklentileri hazırlayan iki önemli kişi görülmektedir: Prens Sabahattin ve M. Cavid Bey.

3.2.1. PRENS SABAHATTİN (1877–1948)

Babası Damat Mehmet Paşa'nın yurt dışına kaçarken (1891) beraberinde götürdüğü Prens Sabahattin, ömrünün büyük bölümünü dışarıda geçirmiştir.⁶⁸ Sürgünde olduğu 1906 yılında *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurmuştu. Cemiyetin amacı, İmparatorluğun etnik ve dinsel olarak bölünmüş vilayetlerinde *adem-i merkeziyet* ilkesine göre yeniden düzenlenmiş bir devlet düzeni yerleştirmeye çalışmaktı.⁶⁹ Daha sonra resmî olmakla birlikte Ahrar Fırkası'nı kurdurmuştur (1908). İttihat ve Terakkî'nin Türkçü politikalarından memnun olmayan Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebusları tarafından desteklenmiş, fakat 1908 seçimlerinde ancak bir kişiyi meclise sokabilmişti.⁷⁰ Prens Sabahattin Fransa'da Science Sociale (Le Play okulu) ekolünün ileri gelenlerinden Edmond Demolins ile tanışınca siyasî görüşlerini bu okulun görüşleri üzerine kurmaya başlamıştır. Türk düşüncülerleri arasında siyasî görüşünü ilmî temellere dayandıran biridir.⁷¹ Fikrî yapısı, bir insan idealini gerçekleştirecek bir eğitim modeline ve bununla oluşturulacak bir toplum tasavvuruna dayalıdır.⁷² Düşüncelerini Masverte, Revue ve Matin gibi gazetelerde ve 1918 yılında yazdığı *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* başlıklı kitapta ortaya koymuştur.

Prens Sabahattin'e göre Tanzimat'ı ilan edenler ile Meşrutiyet'i ilan edenlerin birbirine benzemesinin nedeni, ülkede gerçekleştirilmek istenen kanunların sosyal temellerinin olmayışındır. Türkiye'de yöntem sorunu değil yapı sorunu vardır. Batı'nın başarısı bireyci yapının etkisinde olmasında, Doğunun başarısızlığı ise bütüncül yapının etkisi altında olmasındadır. Bireyci yapılarda birey yasama güçlüklerini kendi gücü ve özel girişimlere dayanarak çözmeye çalışır. Bütüncüllerde ise, özel ve yönetsel hayatla ilgili kanunlar bireyin

⁶⁷ Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.29-30.

⁶⁸ E.E.Rambur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülker, Sander Yay., İstanbul, 1972, s.19, s.72.

⁶⁹ A. Kansu, a.g.e., s.259.

⁷⁰ A.Birinci, a.g.e., s.37.

⁷¹ H.Ziya Ülken, a.g.e., s.127.

⁷² Ş.Mardin, *Jön Türk...*, s.212.

beceriksizlik ve durgunluğunu devam ettiren bir yapıdadır.⁷³ Bir toplumun askerliğe dayanması normal zamanların dışında genişleme ve yayılma devirlerinde de bir zayıflığın işaretidir. Askerlerin siyasete karışması İtalya, Roma gibi ülkelerin yıkılmasına sebep olmuştur.⁷⁴ Bundan başka Osmanlı toplumu bir memur zümresi tahakkümü altındadır ve *memurluk müessesesi*, hükümdarın tahakkümünü arttırmaya yaramaktadır. Bu nedenle "*teşebbüs yerine göreneğe, istikbal yerine maziye yöneliş*" le toplumun üretimi ilerleyememektedir.⁷⁵ Bunların çaresi olarak adem-i merkeziyetçi bir yapılanmaya gidilmeli, halkın yönetime, özellikle üretim uğraşısıyla yükselmiş bulunan bireylerin aracılığıyla katılması sağlanmalı ve böylece yönetim, hayatın bireyci yapıya geçişini sağlamalıdır. İnzibat işlerinin tamamıyla yerel hükümetlerin görevleri arasına sokulması gerekir. Adalet sürekli ve güvenilir olmalıdır. Mülkiyet, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmelidir. Madenler, nehirler vs.den yararlanma yerel hükümetlere bırakılmalı, bayındırlık hizmetleri gibi hizmetler de illerde yaygınlaştırılmayarak karmaşıklığına göre dağıtılmalıydı. Özel girişimler, yerel yönetimlerce kolaylaştırılmalıdır. Hükümet daireleri üretim işlerinin baltalanmasına ve yönetim erkinin geçim aracı haline sokulması alışkanlığının güçlenmesine yararlar. Okulların kendilerini yaşatacak yolları ve dayanakları hükümet dışında bulunabilmelidir. Özel hayata bağlı olarak gelişmeli, pratik hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilmelidir. Bunun için, yerel yönetimlere bırakılmalıdır. Her ilin bölgesel bütçesi olmalıdır. Sonuç olarak, bireyci yapıya geçmek bir eğitim sorunudur. Temeli ise ailedir. Bireyci aileler kurmak gücünde olan kız ve erkekler yetiştirilmelidir.⁷⁶

3.2.2. M. CAVID BEY (1875-1926)

Selanikli bir tüccarın oğlu olan Cavid Bey Mülkiyeyi bitirmiş, Ziraat Bankası ve Maarif Nezaretinde çalışmış, 1902'de devlet memurluğundan ayrılarak Selanik'e dönmüştür. İttihat ve Terakkiye girmiş, daha sonra, Mülkiye'de Ekonomi Politik hocalığı, Selanik (1908 ve 1912) ve Çanakkale (1914) mebusluğu yapmış, 1916-1918 arasında İttihat ve Terakki'nin genel kurul üyeliğini yapmıştır.⁷⁷ En önemli eseri *İlm-i İktisat* adını verdiği 4 ciltlik eseridir. Konusunda ilk sayılan *İhsaiyyat* isimli bir de istatistik kitabı vardır. 1908-1910 yılları arasında, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb ile birlikte Türki-

⁷³ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, çeviri. Muzaffer Sencer, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s.37-43.

⁷⁴ A.Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu Ve Siyaset*, Cedit Neşriyat, Ankara, 1992, s.194.

⁷⁵ Mardin, *Jön Türkler*, s.214-215.

⁷⁶ Prens Sabahattin, a.g.e, s.58-63.

⁷⁷ Feroz Ahmad, *1908-1914 İttihat ve Terakki Cemiyeti*, çeviren Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 1984, s.273.

ye'de liberal ve pozitivist düşüncenin yayın organı olarak *Ulûm-i İktisadîyye ve İctimaiyye Mecmuası*nı çıkarmıştır.⁷⁸ Derginin ilk sayısında yayınlanan kurucuların imzalarını taşıyan Mukaddime ve programda tüm itirazlara rağmen itiraf edilmesi gereken şeyin, milletlerarası ticaretin kâidesinin serbest ticaret olduğunu ifade eder. Memleketin ziraat memleketi olduğunu, bu nedenle sanayiden çok ziraatın üzerinde durulmasını ister. Derginin aynı zamanda malî ilimler mecmuası olacağını ve sosyolojik alanda Le Play ve August Comte'ün düşüncelerini yayacağını belirtir. Dergi yazarları arasında M. Cavid, Faik Nüzhet, Ahmet Muhtar, Nazım Ragıp, Bedri Nuri, Ahmet Şuayb, Halide Edip, Rıza Tevfik bulunmaktadır.⁷⁹

M. Cavid'in kitabı anlamlı bir ders kitabı niteliğindedir. Üretim, değişim, bölüşüm, tüketim ana başlıklarıyla ele alınıp para, kredi, dış ticaret ayrı bölümlerde yer almıştır. Sonunda da tatbikî iktisat bölümü vardır. İktisadi olayların, servetin üretim, bölüşüm, değişim ve tüketimine ilişkin olaylar olduğunu belirten M. Cavid, bunun iktisat bilimi varolmadan önce de böyle olduğunu " ...ilm-i kimya tesis etmezden evvel ecdadımız, ecsamı terkîp ve tahlil eyleyebiliyorlardı... Darül mebarize-i hayatiye-i kanun-u azamisini keşf etmeden evvel insanların milletleri bu mübarezeeye tabi idi." sözleriyle belirtir. İleriki sayfalarda iktisat biliminin cahiller ve bilginler için aynı derecede geçerli olduğunu, iktisat bilmeyenlerin ekonomiye karıştıkları zaman düzeltilmesi güç hatalar yaptıklarını söyler.⁸⁰

Cavid Bey, bu sözleriyle iktisadın değişmeyen yasaları olduğunu, bunun bilinip bilinmemesinin yasaları değiştirmeyeceğini söylemektedir. İlerleyen sayfalarda, sosyalizmi eleştirerek sosyalistlerin yanlış yolda olduklarını belirtir. İlerleyen bölümlerde iktisadî akımları inceler ve Manchester Okulu'nun özgürlük, mülkiyet, rekabet, veraset ve sorumluluk gibi ilkeleri savduğunu belirtir. Bu akımın piyasayı düzenleyen genel bir düzenin olduğuna inandığını belirtir. Hükümetin görevinin "yalnız efrad arasında akdolunacak mukavelâta vakıf bulunarak, ihtilafta serbestiyi temin eylemektir. Genel çıkarlar ancak bu sayede temin edilebilir" söyler ve gerçek iktisadî yasalara uyanların da bunlar olduğunu belirtir. Cavid Bey'e göre özel mülkiyet kaldırılınca insanları çalışmaya itici bir gücün kalmayacağını belirtir.. Cavid Bey'e göre bireycilik, özgürlük ve bağımsızlığa bağlıdır. Sosyalizm ise, esaretten başka bir şey değildir.⁸¹

⁷⁸ M. Seyitdanlıoğlu, a.g.m, s.109-110,

⁷⁹ Ahmet Şuayb, Mehmet Cavid, Rıza Tevfik, *Ulûm-i İktisadîyye ve İctimaiyye Mecmuası*, Sayı:1, Aralık1908.

⁸⁰ M.Cavid, *İlm-i İktisat*, C.1, İstanbul, 1316, s.1-9. ayrıca bakınız: Mehmed Cavid Bey *İktisat İlmi*, Osmanlıca'dan çeviren S. Alpun Çakmak ve sadeleştiren Orhan Çakmak, Liberte Yayınları, 2001.

⁸¹ M. Cavid, a.g.e, s.51-56.

Kitabın ilerleyen bölümlerinde sermayeyi anlatırken Jevons ve Böhm-Bawerk gibi dönemin iktisatçılarının görüşlerine başvurarak alıntı yapar. Bu onun klasik ekonominin ilk basamaklarında kalmayıp son gelişmeleri de izlediğini gösterir. Cavid Bey'e göre, "her servet mutlaka varolan bir servet tarafından üretilir, işte bir tohum, bir hücre vazifesi gören bu şey, sermayedir." ve gelişme için kaçınılmaz olan bir unsurdur.

Cavid Bey'e göre, mülkiyet ve serbestî ne kadar sağlanırsa o toplum o kadar gelişmiş demektir. Serbest ekonomi, diğer yöntemlerin hepsinden iyidir. Daha sonraki bölümlerde veraset ve mülkiyetin faydaları ile Osmanlıda iş görme özgürlüğünün önemini ve gedik usulünün kapitalistleşmeyi engellediğini, diğer yandan devletin çıkardığı kanunlar ve tekellerin bunu pekiştirdiğini anlatır. Uzun dönemde kârın azalacağını düşünmektedir. İşçi-işveren ilişkilerini anlatırken *usûl-ü himaye* denilen sistemi de eleştirmekten geri kalmaz. Sanayide geri ülkeler için gerekli olan himaye değil, sermaye, bilim ve eğitimidir. Eğer, ekonomik gelişme tek bir iktisadî faaliyette gerçekleşebiliyorsa ülkede bu sanayi dalında başkasını icra etmek uygun olmadığını belirtir. Gümrük tarifeleri ılımlı olmalıdır. Böyle olursa tekelleşmenin olmayacağını söyler.⁸² Cavid Bey'in dergide ve kitabında ileri sürdüğü düşünceleri, İttihat Terakki'nin, Ziya Gökalp piyasaya çıkıp fikirleriyle İttihat Terakkiyi Milli İktisat düşüncesi yönünde etkileyinceye kadar (1914), temel iktisadî fikirleri olacaktır. Cavid Bey, 30 Ağustos 1919'da Türkiye'den kaçarken bütün bu düşüncelerinin neticesini alırcasına, "Tarihimizin bütün müşkil devirlerinde olduğu gibi bu defa da ecnebî siyaseti, ecnebî amelî, ecnebî entrikası, ecnebi parası memleketin hakimi oldu" diyecektir.⁸³

II. Meşrutiyet'in ilanıyla İttihatçı ideolojinin belirsiz niteliği ortaya çıkar. 1908 Haziranından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti sınırlı toplumsal ve ekonomik çıkarların temsilcisi parti olarak değil halk iradesinin bir sözcüsü olarak görülmüştü.⁸⁴ 4 Ağustos'ta Meşrutiyetin ilk kabinesi kuruldu. 21 ise Ağustos'ta İttihat ve Terakki baskısıyla Kamil Paşa'nın kabinesi kuruldu.⁸⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti elemanlarının çok genç ve tecrübesiz olmaları idareyi doğrudan ellerine almalarının sebebidir. Bu kabinenin programında eski rejimin anayasaya aykırı bazı kanunları değiştirilerek mevcut malî kanunların düzeltileceği, rasyonel bir bütçenin hazırlanacağı, bütün nezaretlerde ıslahat yapılacağı, fazla memurların emekli edileceği belirtili-

⁸² T.Çavdar, a.g.e.s.109-114.

⁸³ Cavid Bey, "Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi", *Tanin*, 04.12.1946.

⁸⁴ F.Ahmad, a.g.e.s.258.

⁸⁵ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimattan Cumhuriyete...*Cilt.5,s.1422.

yordu. Yeni rejim, bütün Osmanlılara eşit hak ve görevler tanıdı. Kişilerin özel kanunlarla yargılanmasını kaldırdı. Kamil Paşa'nın programı bir iyimserlik havası estirdi. 1910 Mayısında devlet memuriyetinin yüzde 80'inde ıslahat yapılmıştı. Bu arada, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan ediyor, bir gün sonra Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'a katılıyordu.⁸⁶ 6 Ekim'de ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti seçim programını kamuoyuna sunuyordu. Programa göre, ülke yönetiminde liberal demokratik kurallar hakim olmalıdır ve bağlayıcı olan milletin oyudur. Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan'ın seçilme şekilleri, seçimlerin serbestçe yapılması, 20 yaşını dolduran tüm vatandaşların seçme hakkına kavuşturulması, herkesin yasalar önünde serbest sayılması, tarım reformunun yapılması, resmi dilin Türkçe olması ve bütün yazışmaların Türkçe yapılması, yeni tip tarımsal vergi toplama düzeninin kurulmasına çalışılması ve yeni meslekî ve teknik okulların açılması programın içeriğini oluşturan diğer hususlardı.⁸⁷

3.3. İTTİHAT TERAKKİ DÖNEMİNDE LİBERALİZM (1908–1913)

II. Meşrutiyet'in ilanı ertesi hürriyet kavramı iktisadî hürriyete de yansımış, serbest ticaret benimsenmiş, serbest rekabet iktisadî yaşamın temel yönlendiricisi olmuştu. Prens Sabahattin'in görüşleri ve M. Cavid Bey'in görüşleri doğrultusundaki Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası bireyciliğin en güçlü savunucusu olmuştu. Cavid Bey, dergide ve mecliste liberalizmin erdemlerinden bahsedip sosyalizmi eleştiriyor, sermayenin gerekliliğini, sadece emeğin hiç bir şey ifade etmediğini, devletin kişilerin sermaye biriktirmesi için ortam hazırlaması gerektiğini savunuyordu. İttihatçılara göre, *malî devlet yerine iktisadî devlet* görüşü benimsenerek ulusal devletin iktisadî yapıyı güçlendirmesi sağlanmalı, bireye girişim ortamı hazırlanmalı, halkın vergi ödeme gücünü arttırarak devlete dolaylı olarak gelir sağlanmalıdır.⁸⁸

Diğer yandan kapitülasyonlar nedeniyle yabancı tüccarların ekonomik ayrıcalıkları, merkez bankası görevi yapan yabancı ortaklı Osmanlı Bankasının ve Düyun-u Umumiye'nin varlığı devam etmişti. Getirilen yabancı uzmanlarla, gümrükler İngiliz Crawford'a, posta idaresi Belçika'lı Sterpin'e, kanun tasarılarının hazırlanması Kont Ostrogot'a, Malîye Fransız M.Laurent'e bırakılmıştı.⁸⁹ Ordunun eğitimine de Liman Von Sanders getirilmişti. Bir başka İngiliz de Deniz kuvvetlerinin ıslahına, bir Alman Ticaret

⁸⁶ F.Ahmad, a.g.e, s.50-54.

⁸⁷ A.Kansu, a.g.e, s.228-230.

⁸⁸ Zafer Toprak, *Millî İktisat...*, s.1-10.

⁸⁹ Abdüllatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadî ve Mâlî Politikalar" *H.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt.8, sayı. 1-1990, s.209.

Odasına, bir İtalyan Jandarma Teşkilatına getirilmişti.⁹⁰ Bütün bunlar, İttihat ve Terakki Cemiyetinin liberal politikayı oluşturma yönündeki çabalarının matrisleri olmuştu.

3.3.1. PİYASA EKONOMİSİNİ GÜÇLENDİRME ÇABALARI

İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi kendini devletin idarî mekanizmasında ıslahat yapmakla görevlendirmişti ve en fazla mâlî reformlara önem vermekteydi. M. Cavid Bey meşrutiyetin ilan edildiği günlerden beri halkı mâlî ıslahat konusunda eğitmeyi kendi üzerine almıştı.⁹¹ Kadrolar, aylıklılar ve terfiler azaltılarak bütçenin dengelenmesi yoluna gidildi. Vergilerin zamanında toplanması için mâlî müfettişlik düzeni kuruldu. Malîye Bakanlığı'nda *Islahat-ı Mâlîye Komisyonu* gelirleri çoğaltıp giderleri kısmak için çalışmalar yaptı. Ancak gelirler ne kadar arttırılırsa arttırılsın ordu giderlerinin artmaya devam etmesi, bütçenin açık vermesine neden oldu. Adalet Bakanlığı yeniden düzenlendi. Ekonomiyi geliştirmek için pirinç ekimini teşvik, ormancılığı geliştirme ve ticaret odalarını yaygınlaştırmak için yönetmelikler hazırlandı.⁹²

Bu arada para sisteminin ıslahı için 1909 sonlarına doğru bir komisyon oluşturuldu ve 21 Haziran 1911 günü Mâlîye Nezaretine sunulan raporda para sisteminin ıslahı için "tevhid", "sadeleştirme", "tahkim" ve her yerde ihtiyaç nispetinde her nevi meskukatın bulunmasının temini olmak üzere dört ilke saptandı. Fakat savaşlar (Balkan, Trablusgarp) nedeniyle bu rejim, ancak 8 Nisan 1916'da yürürlüğe girmiştir.⁹³

Cavid Bey, mecliste sanayi taraftarı olmadığını, "çünkü memlekette ileri gitmeyecek sanatları himaye etmek yapmacık bir olaydır ve himayecilik mal fiyatlarının yükselmesine yol açar" görüşünü savunmaktaydı. Cavid Bey'e göre uluslararası iş bölümünde Türkiye'nin payına tarım düşmüştü, bunun geliştirilmesi lazımdı. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ekilmeli, biçilmeli. Tarımın pazara açılması için de demiryolu, liman ve bayındırlık hizmetlerine önem verilmeliydi.⁹⁴

Bunların yapılmasının önündeki engellerden biri Osmanlı gelenek düzeninde mülkiyete getirilen sınırlamalardı. Tanzimat'tan itibaren mirî arazi kuralları değiştirilmeye başlamış yabancı uyruklulara dahi mülk edinme iz-

⁹⁰ İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s.69.

⁹¹ F.Ahmad, a.g.e, s.126.

⁹² S.Shaw, a.g.e., s.344.

⁹³ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki Ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995., s.20-22.

⁹⁴ Zafer Toprak, *Milli İktisat*..., s.31-32.

ni verilmişti. Yapılan düzenlemelerle mirî araziye yönelik 1867 tarihli Arazi Kanunnamesi, 1910 tarihinde ikinci bir düzenleme ile mirî arazi miras hakkı son derece genişletilmiş; çok az farkla bugünkü anlamda özel mülkiyet arazisi haline geçmiştir. Bununla beraber mirî arazinin ipotek edilmesi kabul edilmiş; 1911 tarihinde "*Mutasarrıfın fiilî ve hukukî tasarruflarına taalluk eden tahditler kaldırılmıştır.*"⁹⁵ Yapılan düzenlemelerle mirî arazinin tüzel kişilerce de iktisabı mümkün hale getirilmiştir. Meşrutiyetçilere göre, Osmanlı Müslümanı yıllarca ticareti aşağıladığından, *kapıkulu* olma ya da *devlete kapılanma* özlemi her Osmanlı Müslümanın temel kaygısı olduğundan ülkede iktisadî durgunluk aslında toplumun bu özgül yapısından kaynaklanıyordu. Meşrutiyete gelinceye kadar zabıtlık ve katiplik gerek parasal yönden gerekse statü açısından en geçerli mesleklerdi.⁹⁶ Bunun sonucunda 31 Mart olaylarının arkasında asker ve sivil memurlar arasında personel düzenlemesine gidildi. Cavid Bey mecliste bu kanunu çıkarmakla, halkın memuriyete itibar ve rağbetini törpüleme ve serbest iktisadî hayata ve müteşebbisliğe teşvik etmeyi düşündüklerini belirtiyordu. Fakat hiç iktisadî tecrübeleri olmayan bu kişiler aldıkları tazminatlarla yaptıkları ticarî yatırımlarda batmışlardır.⁹⁷

Sanayinin gelişmesi için çıkarılan *Teşvik-i Sanayi Kanunu*yla, kanuna uygun olarak kurulan fabrikalardan gümrük ve vergi muafiyetleri dışında fabrika yeri mirî arazi ise bu arazi fabrika sahibine parasız devredilecek, vakıf arazisi ise yapılacak takdire göre vakıf hukuku tamamen istifa olunacak, fabrikanın yolları boş mirî araziden geçiyorsa arazi fabrika sahibine parasız verilecektir.⁹⁸ 1913'deki mevzuatla teşvik tedbirlerinden yabancıların da yararlanabileceği hükme bağlanmışken, dünya savaşı yıllarında çıkarılan bir kanunla ayrıcalıklardan yalnız Osmanlı Anonim şirketlerinin yararlanabileceği hükme bağlanmıştır.⁹⁹

SONUÇ

19. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar olan dönem siyasî ve ekonomik kargaşa dönemidir. Bu dönemde bir yandan acil çözülmesi gereken sorunlar bir yandan da devletin bekasını koruma çabaları, birbirine geçmiş biçimde devletin tepeden tırnağa yenilenmesi fikrini zihinlere yerleştirmekte ve fakat atılan her adım bölük pörçük bir siyasî ve ekonomik gö-

⁹⁵ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2.baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s.290.

⁹⁶ Zafer Toprak, *Milli İktisat.....*, s.99.

⁹⁷ Ahmet Turan Alkan, a.g.e., s.117.

⁹⁸ A.Şener, a.g.m., s.213.

⁹⁹ Zafer Toprak, "II.Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimattan Cumhuriyete.....cilt5,s.1348*.

rünüme yol açmaktan başka bir şeyle sonuçlanmamakta idi. İmparatorluk'tan siyasî ve ekonomik çıkar uman devletlerin talep ve manipülasyonları ise alınan kararların etkinliğini sınırlamakta ve ekonomik ve mâlî bağımsızlığın yitirilmesini hızlandırmakta idi. Bu anlamda özellikle ekonomik yapının bozukluğu fikir hayatında da yeni çözümlerin ortaya atılmasına yol açmakta idi. Özet bir şekilde değinilen bu fikir akımlarından Liberalizm taraftarı yaklaşımların çözüm önerilerinin, özellikle İttihat Terakki Dönemi'nde bir parça uygulamaya konulduğunu söyleyebilmek mümkündür. Sorunların teşhisinde oldukça başarılı görünen liberal aydınların karşılaştıkları direnişlerin bir sebebi de, kendilerinin de ifade ettiği gibi, liberalizme tamamen uzak bir insan ve toplum malzemesinin liberal ilkeler doğrultusunda kendiliğinden dönüşümü sağlanmadan atılacak her adımın başarısız kalmasının doğal ve beklenen bir sonuç olmasıydı.

Toplumsal olarak Batı'daki Liberal Düşünce Geleneği'nin oldukça dışında bir geleneksel zihniyet ve toplumsal yapıya sahip Osmanlı topraklarında liberal fikirlerin yaygınlık kazanması, özellikle kapitülasyonlar dolayısıyla önemli derecede dış rekabete açık bir ticaret sistemini benimsemiş olmasıyla ticaret anlamında adı konulmasa bile liberal sayılabilen ama içeride yaygın devlet müdahalelerinin uygulandığı bir ekonomik kurumsal yapı içerisinde bir hayli güçlü. Bu anlamda fikir hareketlerinin toplumsal dönüşüm bakımından etkili olması bakımından ele alındığında, liberal fikirlerin açıkça savunulabileceği bir siyasal özgürlüklere ve mülkiyet haklarına saygılı bir siyasal sistemin varlığı da gerekmektedir. Cumhuriyet'ten önce ve sonra ise bu anlamda bir siyasal yapının varlığı zaten tartışma götürmeyecek biçimde ya pek azdır veya neredeyse yoktur. Bu anlamda tartışılıp konuşulmayan liberal önerme ve politikaların ya hiç uygulanmaması, ya da parça parça benimsenip uygulanmış olması, liberal düşünce geleneği diye bir şey varsa şayet, aynı zamanda bu geleneğin kesintili olmasının veya çok güçlü belirgin hatlara sahip olmamasının ana nedenidir de.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, **1908-1914 İttihat ve Terakki Cemiyeti**, çeviren Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 1984.
- Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Alkan, A. Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu Ve Siyaset**, Cedit Neşriyat, Ankara, 1992.
- Alptekin, Turan, "Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namık Kemal Üzerine Görüşleri ve Bazı Dikkatler", **Ölümünün 100.yılında N.Kemal**, M.Ü.Fen Fak. Yayınları, İstanbul, 1988.
- Baykara, Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992.
- Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah yayınları, İstanbul, 1990.
- Cavid Bey M, **Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi**, *Tanin*, 04.12.1946.
- Cavid Bey M, **İlm-i İktisat**, C.1, İstanbul, 1316.
- Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, 2.baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- Çelik, Gülfettin, "Osmanlı İktisat Zihniyetinde Değişim", **İktisat ve İş Dünyası**, Ağustos 1993.
- Emil, Biröl, "Namık Kemal'in Eserlerinde ve Aksiyonunda Üç temel Kavram: Hürriyet, Medeniyet, İrade", **Ölümünün 100.yılında N.Kemal**, M.Ü.Fen Fak. Yayınları, İstanbul, 1988.
- Gerger M. Emin, **Tanzimat'tan Avrupa Topluluğuna Türkiye: Konuşmalar**, 2.Baskı, İnkılab Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Gürsel, Seyfettin, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Hazırlayan, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992.
- Joy Shaw, Stanford, "19.yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", derleyen William R. Polk, R.L. Chambers, **Ortadoğu'da Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, çev: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kazgan, Haydar, **Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

İktisadî Sorunlara Yönelik Çözüm Arayışlarında Liberal Aydınlar

- Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kılıçbay, M.Ali, “Osmanlı Batılılaşması, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985
- Kılıçbay, M.Ali, “Uyruktan Vatandaşlığa, Geçimden İktisada”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 29, Temmuz Ağustos, 1994.
- Koray, Enver, **Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, M.Ü. Fen Edebiyat Fak. Yay., No:23, İstanbul, 1991.
- Kuran, Ercüment, “**Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**”, derleyen: Mümtaz’er Türköne, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- Küçükömer, İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK Basımevi, Ankara, 1993.
- Mardin, Şerif, “Tanzimattan Cumhuriyete İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt 3, İstanbul, 1985.
- Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Meriç, Cemil, **Umrandan Uygurlığa**, Anda Dağıtım, İstanbul, 1974.
- Önsoy, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)**, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Rambur, E.E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, çev. Nuran Ülker, Sander Yay., İstanbul, 1972.
- Sabahattin, Prens, **Türkiye Nasıl Kurtarılabılır**, çev: Muzaffer Sencer, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.
- Sander, Oral, **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü**, A.Ü.S.B.F Yayınları, Ankara, 1987.
- Sayar, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Der Yayınları, İstanbul, 1986 .
- Sayar, Nihat S, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Mâli Olaylar**, 2, Baskı, İ.İ.T.A. Nihat Sayar ve Yardım Vakfı yay., İstanbul 1978.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Türkiye’de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi”, **Liberal Düşünce**, Sayı 2, 1996.
- Shaw Stanford Joy, Shaw Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, çev., Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul, 1983.
- Şener, Abdullatif, “İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadî ve Mâli Politikaları” *H.Ü.İ.B.F. Dergisi*, Cilt.8, sayı. 1-1990.

- Şuayb, Ahmet, Mehmet Cavid, Rıza Tevfik, **Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Sayı:1, Aralık1908.
- Toprak, Zafer, “II.Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, cilt 5, İletişim Yay., İst. 1985.
- Toprak, Zafer, **İttihat-Terakki Ve Devletçilik.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Toprak, Zafer, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., 2.b,İstanbul,1979.
- Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

ABSTRACT

LIBERAL INTELLECTUALS IN SEEKING SOLUTIONS FOR ECONOMIC PROBLEMS

With the second part of the 19th century, the attempts to restore political and economical structure stemming from the *Tanzimat* ideology brought out a new dimension to the existing ideas in Turkish society: Economics as a science and approach in its Western meanings. In this vein, liberal economical views and ideas were started to be discussed by the scholars and rulers of the time. The Ottoman approach to trade was liberal in its fundamental meaning, and therefore the utmost importance of the liberties of life, property rights and freedoms could be mentioned as the basic tenets of the state. Though it may be possible to mention partly about the attempts to develop more rights in terms of legal bindings by the state actions, it seemed to be still primitive in the subject of general economical policies. The reason for this lied basically with the structure of the Ottoman society and politics, which did not encourage liberal approach and rational, individual choices. This may also help us understand the reason why the current Turkish society’s distanced nature from the liberal values and ideologies.